

UDK 912:528.91:910.27(091)(045)

<https://doi.org/>

10.15407/ugz2024.02.071

| Краковський С. П., ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5164-6272>.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

Атласи: мотиви їх створення та перші концепції

Атласна картографія XXI ст. втрачає свій «флагманський» статус. Паперові атласи стали менш привабливими в добу інформаційного суспільства. Водночас електронні атласи або програють конкуренцію іншим картографічним застосункам, або розчиняються серед них, не маючи власних унікальних рис. У пошуках ідей та смислів для нових концепцій електронних атласів, ми звернулися до історії виникнення перших атласів, аби зрозуміти їх сутність, мотиви створення та чинники успіху. В цій статті на основі сучасних робіт істориків картографії та географів, уточнено такі питання: про походження поняття «атлас» і про перше його використання для означення «зібрання карт»; про перший в сучасному розумінні атлас; про зміст концепцій атласів А. Ортелія і Г. Меркатора.

Ключові слова: атлас, цифровий атлас, атласна картографія, історія картографії.

UDC 912:528.91:910.27(091)(045)

| Krakovskyi, S., ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5164-6272>.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Atlases: Reasons for Their Creation and First Concepts

Atlas cartography of the 21st century is losing its “flagship” status in cartography. Paper atlases have become less attractive in the age of information society. At the same time, electronic atlases either lose competition to other cartographic applications or dissolve among them without having their unique features. Searching for ideas and meanings for new EA concepts, we explored the first atlases’ history to understand their essence, reasons for creation, and success factors. The article, based on contemporary works by historians of cartography and cultural geographers, clarifies the answers to the following questions: 1) What is the origin of the word “atlas”? Who was the first to use this word to describe a “collection of maps”? 2) Which atlas should be considered the first, particularly the first in the modern sense? Who originated with the idea of the first atlas? 3) What was the atlas “Theatrum Orbis Terrarum” concept by A. Ortelius? 4) What was the concept of G. Mercator’s “Atlas sive Cosmographicae Meditationes De Fabrica Mundi Et Fabricati Figura”?

Keywords: atlas, digital atlas, atlas cartography, history of cartography.

Актуальність теми дослідження

Для пересічного користувача атласи — це книги з картами. Картографи, головні експерти з атласів, зауважать, що це не просто книги, а систематичні та узгоджені зібрання карт. Географи або географи-картографи додадуть, що атлас — це також модель геосистеми. Натомість В. Дора у статті «Перформативні атласи: пам’ять, матеріальність та (спів-)авторство» [1] розглядає атласи мнемонічними пристроями, а Google Earth — сучасним втіленням ідеї атласу А. Ортелія.

П. Фернандес [2] відносить В. Дору до представниць постмодерністської картографії. Головною відмінністю цієї картографії від традиційної або позитивістської картографії є скептицизм до карти як об’єктивного та точного відображення

реальної території, до «карти як істини», до онтологічної надійності карти. П. Фернандес змальовує еволюцію постмодерністської картографії як поступовий перехід від критичної парадигми картографії (1980-ті рр.) до пост-репрезентаційної картографії, що асоціюється з такими прізвищами, як Дж. Піклз, М. Додж, Р. Кітчін, К. Перкінс та ін. Картографія розглядається наведеними авторами процесуальною наукою (не якими є речі, а «як речі стають» або «як карти з’являються у світі»), наукою про специфічні картографічні практики, а не репрезентації.

В. Дора поділяє більшість поглядів пост-репрезентаційних картографів, проте є оригінальною мислителькою. На думку В. Дори, атлас

збільшує матеріальну, перформативну та творчу (imaginative) силу карт. Атлас запрошує користувача в динамічну, багатомасштабну «мандрівку у кріслі», продиктовану як оком, так і фізичним актом гортання його сторінок. Матеріальний аспект карт (матеріал, з якого виготовлені карти) є вкрай важливим для італійської дослідниці. Карти вважаються нею особливими артефактами — матеріалізаціями абстрактного інтелектуального порядку, видобутого з емпіричного всесвіту, а також культурними артефактами, які після завершення полишають свій первісний контекст.

В. Дора розглядає атлас зібраним уніфікованих карт за стилем та символами, які зібрані в один том та узгоджені за масштабом. Вона додає, що їх упорядкування відповідає систематичному просторовому наративу. Водночас ця «наративна система» може бути гнучкою та нелінійною, дозволяючи гортати сторінки у довільному порядку. Атлас поєднує в собі прагнення до загального огляду з бажанням деталізації. Серед усіх «картографічних жанрів», атлас, на думку авторки, найбільш залежний від повторюваних фізичних (взаємодій) (підкреслюється тактильна складова). За допомогою можливості гортати сторінки, додавати написи або нові карти («перезбирати атлас»), карти атласу набувають нового смислу, а сам атлас кожного разу «виникає» знову, перебуваючи у постійному стані становлення (як у філософському, так і фізичному сенсі). Розвиваючи ці думки, В. Дора доходить до осмислення картографічних репрезентацій як “mutable mobiles”: перехідних та швидкоплинних продуктів конкретних фізичних зустрічей у просторі та часі [1].

В. Дора вказує на збирання/колекціонування карт як засадничу ідею атласів доби Ренесансу. Структура атласу за замовчуванням є відкритою (атлас постійно може доповнюватися новими картами). У XVI—XVII ст. атласи були коштовним об'єктами колекціонування, які часто дозволяли їх заможним власникам проводити своєрідну «персоналізацію» (наприклад, змінювати орнамент). Атласи також могли функціонувати як «шафи з диковинками» (cabinets of curiosities), у якій зберігали безліч матеріалів, що виконували функцію методу локусів (loci memoriae). В. Дора називає атласи «театрами пам'яті» або мнемонічними пристроями, які дозволяють користувачу отримувати знання за допомогою візуального огляду та тактильної залученості. Запам'ятовування стає фізичним відношенням, втіленим актом, повторюваною практикою, перформативною зустріччю

між атласом і користувачем. Дослідження атласу означає трансформацію «мікроперформансів» (перегортання, підписування тощо) у ментальні переміщення усього тіла територією. Як наслідок, доцільно говорити не про авторство [атласу], а про співавторство («історія картографії як історія взаємодій та співавторства між автором та користувачами карт» [1]).

Сучасним прикладом атласу, кульмінацією проекту А. Ортелія та «космографічною мрією» авторка вважає Google Earth. Так, карти та супутникові знімки зливаються у єдине ціле, породжуючи «телескопічну ілюзію», про яку писав А. Ортелій, а також нову «риторику істини». Google Earth/Maps надають користувачам необмежену свободу навігації, посилюючи ілюзію карти, як «прозорого вікна у світ». Хоча Google Earth втрачати тактильність, усі інші властивості «театрів пам'яті» вони зберегли й віртуально «відтворюють перформативні зустрічі». Так, Google Earth, на відміну від MapQuest, замислений не для навігації, а для віртуального дослідження та запам'ятовування, як і атласи епохи Ренесансу. На думку В. Дори, збережена й енциклопедичність атласів (атлас як «система для організації та запам'ятовування даних/подій» [1]). Ще однією причиною Google Earth називається можливість користувача «вписати себе на карту» (наприклад, додавати власні мультимедійні об'єкти). Історія користувача стає частиною атласу й навпаки. Наостанок В. Дора задається питанням: «Чи є Google Earth швидше інструментом для забуття, ніж для запам'ятовування, і якою мірою він знаменує собою розрив з традиційною картографією, а не її продовженням...» [1].

На нашу думку, стаття В. Дори [1] є вдалим подразником для картографів/географів, запрошуючи нас замислитися стосовно того, наскільки добре ми розуміємо «що таке атлас», «яким він був» та «яким він може бути». За останні декілька століть атласи отримали славу візитівок картографів, стали символом і вершиною їхньої майстерності (водночас термін «атлас» вже частіше зустрічається в галузях, не пов'язаних з науками про Землю/географією). Очікувалось, що подібна доля чекає й електронні атласи (ЕА), які почали масово з'являтися у 1990-ті рр. У цей період онтологічним питанням для ЕА мало би бути відмежування від ГІС та паперових атласів (ПА). Революція у веб-картографії 2000-х рр., чільне місце в якій посідають продукти від Google та технології веб 2.0, призвела до стрімкого поширення інтерфейсів з картами серед будь-яких застосун-

ків. Тепер перегляд зібрання карт або тематичних геоданих забезпечують не тільки атласи, ГІС, геопортали, але й вищезгадані гео-вебсервіси (Google Earth/Maps), картографічні інформаційні системи або інтерактивні веб-карти (наприклад, «карти-історії» (story maps)). Сьогодні ЕА не користуються великою популярністю. Подібна ситуація вимагає від картографів виділення/винайдення унікальних властивостей та функцій ЕА (разом з прикладами їх імплементації), які, з одного боку, дозволятимуть вважати їх атласами, а з іншого — спонукатимуть користувачів шукати картографічні застосунки саме з такими рисами.

Водночас не можна забувати і про ПА, яким потрібно зберегти картографічну якість та акту-

альність для покоління, яке поступово віддаляється від «культури книги». Сьогодні існуванню ПА ніщо не загрожує, однак у довгостроковій перспективі може виникнути ситуація, коли у картографів/геоінформатиків вже не буде навичок для проектування та створення паперових творів. Майбутнє атласів також визначатиме середня та вища освіта.

Мета статті полягає в рефлексії щодо виникнення поняття атласу та концепцій перших атласів. Хоча концепція атласу є динамічною (почала зазнавати змін від самої її появи), з'ясування мотивів, якими керувалися нідерландські картографи, буде корисним у пошуках нових (або забутих старих) смислів атласів.

Стан вивчення питання, основні праці

Картографи, які займаються сучасними проблемами картографії, рідко звертають свій погляд у давні часи. Прогресивистський підхід в картографії, за якого попередні картографічні твори вважаються гіршими (а не такими, що просто відрізняються від сучасних), лише загострився з появою баз даних та електронними засобами виводу просторової інформації у 1980-х рр. Намагання картографів швидко інтегрувати усі технологічні новинки, інколи без осмислення їх доцільності, залишається пріоритетним напрямком зусиль. Крім того, картографія у світі все частіше стає лише однією дисципліною або блоком дисциплін у програмах підготовки геоматиків. Для історії картографії або теоретичної картографії не знаходиться достатньої кількості кредитів. Як наслідок, стає помітним розрив між картографічними знаннями сьогодення і навіть близького минулого (1960–1980-х рр.).

Серед відомих картографів, у доробку яких є публікації на тему історії атласів, вдалими вийшли статті М. Лапейна та ін. [3], Ф. Ормелінга [4]. Огляд Атласу Г. Меркатора у останній базується переважно на роботі Дж. Кенінг [5], яка станом на сьогодні вже потребує уточнень.

Для отримання більш надійних відомостей ми звернулися до робіт сучасних істориків картографії [6–11], якими досягнуто значного прогресу за останні десятиліття. П. Крогт [8–9] спеціалізується на спадщині Г. Меркатора та голландській картографії доби Ренесансу. М. Бруке [10–11] майже половину життя вивчав твори А. Ортелія і присвятив окреме дослідження текстам на звороті карт “Theatrum Orbis Terrarum” [10]. Саме історики картографії або ж фахівці з географії культури, як В. Дора, доклали найбільших зусиль, аби зрозуміти мотиви створення та сутність перших атласів.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням наукових результатів

В. Дора [1] нагадує, що з часів античності, картографів називали географами, які були «описувачами землі». Водночас форма цього опису (текстова або графічна) не була суттєвою. Наприклад, найпоширеніша у добу Ренесансу «Керівництво з географії» (далі — Географія) К. Птолемея передбачала як зображення усїєї відомої частини Землі за допомогою астрономії та математики, так і опис земель, морів та місць на поверхні Землі [6].

Географ доби Ренесансу також міг бути космографом. Космографія того періоду є своєрідною протонаукою, методи якої поєднують всеохоплюючий опис або репрезентацією всесвіту або Землі у її загальних рисах. Однак підхід до переліку цих рис і ступеню детальності їх

викладу не був сталим та варіювався у космографіях різних авторів. Для космографів Ренесансу єдність небесної та земної сфер була пануючим геометрико-математичним тезисом, як і віра в ієрархічну будову світу, елементи якої мають статичні або динамічні відношення, які пояснюються певними законами з можливістю їх інтелектуального засвоєння [6]. За Д. Косгроувом [6], космографія була міцно вкорінена у соціальний світ Ренесансу: використовувалась у навігації, медицині (!) та для фіксації явищ у просторі й подій у часі. Проте вже на середину XVII ст. соціальна роль космографії стає все маргінальнішою, обмежуючись теологічною та моралізаторською складовою.

Вперше слово «атлас» з'являється у назві Атласу Г. Меркатора (1595 р.): «Атлас, або Космографічні роздуми про створення світу і природу усього, що було створено». Досі поширеною є помилкова асоціація слова «атлас» з титаном Атласом (Атлантом) — персонажем давньогрецької міфології, який був покараний Зевсом вічно тримати небосхил. Підставою для цього є поява зображення цього Атланту на титульних аркушах як деяких ранніх «атласів» тієї доби, так і атласів «після Меркатора». Первісна інтерпретація Г. Меркатора була забута на користь більш поширеної метафори Атланта.

Насправді Г. Меркатор мав на увазі іншого Атласа: «царя Лівії, мудрого філософа, математика та астронома, який, за переказами, створив перший небесний глобус» [12]. Дійсно, на титульному аркуші Атласу 1595 р. був зображений космограф, який тримає глобус та виконує вимірювання. М. Лапейн та ін. [3], дослідивши передмову Г. Меркатора до видання 1595 р., уточнили постать Атласу як короля Мавританії, який був мудрим, гуманним, благочестивим та ерудованим космографом. Нарешті, П. Крогт [9] зазначає, що Г. Меркатор намагався поєднати два міфи Діодора Сицилійського. За першим, Атлас був знаючим астрономом, сином Урану та першою людиною, що описала закони всесвіту (це породило ідею, що небеса лежали на його плечах). У другій історії Діодора, яку адаптував Г. Меркатор, згадуються брати Геспер та Атлас (обидва астрономи). П. Крогт вважає, що Г. Меркатор імовірно мав на увазі Геспера, який сидить на вершині гори Атлас (гірська система була названа на честь Атласу). В будь-якому разі герой Г. Меркатора був насамперед космографом.

Однак чи дійсно Г. Меркатор хотів назвати свою працю Атласом? Адже він помер у 1594 р. і не залишив прижиттєвих праць під заголовком «Атлас» [12]. Безсумнівним є тільки те, що цей титул взяв для себе сам Г. Меркатор, наслідуючи мудрому космографу Атласу [12]. Це прямо зазначено у передмові, написаній за життя. Остаточне компонування та випуск Атласу вже здійснював син Г. Меркатора Румольд. Також немає підтвердження щодо вибору (та виконання) титульного аркушу видання 1595 р. самим Г. Меркатором.

П. Алонсо [13] називає такі три перших атласи: 1) “Theatrum Orbis Terrarum” (1570 р.) як перший сучасний атлас (політичної географії); 2) “Civitates Orbis Terrarum” (1572 р.) як перший атлас (географії) міста; та 3) “Spiegel der Zeevaert” (1584 р.) як перший морський атлас

(географії моря). Перший був призначений для освіченого класу, другий — для широкого споживача, а третій — для вузького кола спеціалістів (штурманів). К. Куман та ін. [7] також вважають А. Ортелія автором першого сучасного атласу, зокрема і першого кишенькового атласу (“Epitome,” 1577 р.).

П. Крогт додатково зауважує, що атласом є комерційний продукт, який є продуктом видавництва і складається з певної кількості ідентичних екземплярів: «[Атлас — це] систематично поєднане зібрання карт, яке представляє усю землю або окремі регіони, укладене згідно вимог видавця або автора, та доповнене, за необхідності, поясненнями до карт або картографованої території» [8]. П. Крогт називає чотири книги, які можуть претендувати на «титул» першого атласу: 1) «Атлас Лафрері» (1572 р.) як перша книга із зображенням Атласу (титана, що тримає небо) на титульному аркуші; 2) “Theatrum Orbis Terrarum” (1570 р.) як перша книга, що відповідає наведеній вище дефініції атласу; 3) Атлас Г. Меркатора (1595 р.) як перша книга з назвою «Атлас»; 4) “Atlas Minor” (1607 р.) як перша книга з назвою «Атлас», яка відповідає дефініції атласу П. Крогта [8]. Оскільки карти «Атласу Лафрері» не були приведені навіть до одного формату (один з прикладів численних колекцій або комплектів карт, які «перезбиралися» під конкретного покупця [1]), першим атласом вважається саме робота А. Ортелія.

Питання першості та походження задуму атласу рясніє низкою альтернативних інтерпретацій. К. Куман та ін. [7] констатують, що поява у третій чверті XVII ст. зібрання карт у вигляді книги з картами однакового формату було неминучою, чому свідчить постійна трансформація Географії Птоломея та значний попит на колекції карт. У передмові до “Theatrum Orbis Terrarum” (1570 р.) А. Ортелій повідомляє читальнику, що саме незручність роботи з великими та згорнутими картами підштовхнула його до публікації книги з картами однакового розміру/формату. А. Ортелій пише від першої особи і тим самим приписує собі цю ідею [10]. Однак на А. Ортелія могла вплинути «Космографія» (1544 р.) Себастьяна Мюнстера або запити антверпенських купців зібрати карти у невеличку та зручну книгу [7].

М. Бруке [10] та К. Коєман та ін. [7] також припускають, що концепцію атласу як зібрання карт єдиного формату міг самостійно (і навіть раніше) розвинути Ж. де Йоде. Хоча його

атлас — “Speculum orbis terrarum” (1578 р.) — з’явився пізніше, більшість його карт продавалася у великій кількості з 1567 р. До того ж впливові друзі А. Ортелія гальмували випуск атласів конкурентів.

Більш поширеною є версія, що вийшла з-під пера В. Гіма — першого біографа Г. Меркатора, який був його сучасником. За нею, саме Г. Меркатор, у передмові до своєї «Хронології» (1569 р.), виклав задум атласу. Проте відклав свої плани на користь А. Ортелія, у якого були на той час кращі фінансові можливості для реалізації проєктів такого масштабу [7]. А. Ортелій та Г. Меркатор були не просто добре обізнані щодо праць та діяльності один одного, а були близькими друзями [10]. К. Коєман та ін. [7] припускають, що А. Ортелій та Г. Меркатор могли розробити ідею атласу разом. Натомість М. Монмонье [14] висміює цю ідею, хоча рацію, схоже, має саме він. По-перше, Г. Меркатором була замислена масштабна праця з космографії, яку не планував А. Ортелій. По-друге, у передмові до «Хронології» (1569 р.) Г. Меркатор не згадував який саме вигляд матиме «зібрання карт» (яке мало складати тільки третю частину космографії з п’яти). По-третє, до роботи над картами тогочасного світу для своєї космографії він, імовірно, приступив лише після 1578 р., коли побачила світ «Географічні карти за Клавдієм Птолемеєм, складені в дусі автора і доповнені Герардом Меркатором» [8]. Ця робота не була черговим перевиданням Географії Птолемея, Г. Меркатор додав покажчик географічних назв (з координатами), рідкісну карту дельти р. Ніл, ретельно відреставрував та оформив карти (уніфікована символізація) і використав низку античних джерел Птолемея [8, 14]. Проте карти цього зібрання дещо відрізнялися за розміром, а сама концепція твору належала К. Птолемею.

“Theatrum Orbis Terrarum” А. Ортелія вперше був надрукований у 1570 р. в Антверпені. Атлас складався з передмови; каталогу авторів карт; змісту (алфавітний перелік карт з номером сторінок); описових текстів, які передували кожній карті (тексти на звороті карт); 53-х карт одного формату визначеної послідовності (карта світу-карти частин світу-карти Європи, Азії та Африки); покажчику історичних/географічних назв (без координат), який узгоджувався з власними назвами Географії Птолемея.

За Ф. Ормелінгом [4], А. Ортелій першим забезпечив повне картографічне покриття відомого світу сучасними картами, оскільки

попередні книги з картами були або перевиданнями карт К. Птолемея, або поєднували його карти з сучасними. Проте більшість карт “Theatrum...” є копіями карт інших авторів, які були перегравіровані А. Ортелієм і приведені до одного формату. М. Бруке [10] повідомляє, що А. Ортелієм виокремлено три типи карт. Авторські карти використовувалися без змін (за винятком написів, які важко читаються), тобто усі помилки авторів карт були збережені. Інші дві групи карт становили меншість. Це карти, які, як правило, укладалися за декількома джерелами і тому опубліковані без згадки автора.

М. Монмонье [16], замість формату атласу А. Ортелія, підкреслює інноваційність систематичного процесу, керованого редактором, який відбирає інформацію, стандартизує зміст та слідкує за якістю. Водночас А. Ортелій розглядається одним з перших картобібліографів або навіть вчених XVI ст., який намагався надати вичерпну інформацію стосовно використаних ним джерел [7, 10]. Так, для укладання текстів на зворотах карт ним використано приблизно 1,3 тис. авторів та 2 тис. книг [10]. Атлас А. Ортелія також замислювався як систематично оновлюване видання [7], де нові карти (з текстами на звороті) доповнювали б його зміст. Нове видання вийшло вже у 1571 р., а у 1598 р. (рік смерті А. Ортелія) атлас складався з 119 карт (значного розширення зазнали і тексти на зворотах карт «наукової» (латинської) версії атласу [10]). Саме це мала на увазі В. Дора [1], говорячи про відкриту структуру “Theatrum...”

Назва “Theatrum Orbis Terrarum” не була просто «маркетинговим кроком», покликаним пригорнути увагу покупців. Як зазначає В. Дора [1], «театр» був поширеною метафорою та простором, наділеним глибоким моральним смислом у культурі Ренесансу. Віддаляючи глядача від сцени, театр забезпечував дистанціювання, необхідне для досягнення мудрості. “Theatrum...” А. Ортелія уявлявся певною сценою діянь людства, яку можна спостерігати з висоти пташиного польоту, з перспективи богів. Більш прагматичною та дидактичною функцією «театру» було використання їх як засобів запам’ятовування. Спостерігач, що стояв у центрі й оглядав оточуючий простір з об’єктами асоціацій, подорожував через послідовність місць пам’яті (loci memoriae).

М. Бруке [10] переконаний, що А. Ортелій був першим картографом, який увів тексти єдиного формату, написані на зворотній сторінці карт

атласу, з метою пояснення того, що можна побачити на карті. Видання до А. Ортелія містили картографічний матеріал як ілюстрації до тексту, то “Theatrum...” став першим виданням, у якому тексти слугують коментарями до карт. Для М. Бруке це одна з головних властивостей, які дозволяють вважати “Theatrum...” першим сучасним атласом. Саме тому В. Дора [1] називає “Theatrum” уніфікованою копіляцією карт та наративів, а також «новаторським енциклопедичним описом світу».

Переклад і аналіз передмови А. Ортелія до видання атласу 1570 р., здійснений М. Бруке [10], дає нам цікаву інформацію про первісну мету та призначення атласу. А. Ортелій починає з того, що розглядає географію та карту «оком історії» — помічником для кращого розуміння історії. Так, без знань про місцезнаходження країн та місцевостей ми ризикуємо неправильно інтерпретувати історію. Набагато кориснішим та наочним є таке читання історії, коли під рукою є карта, дозволяючи локалізувати місця та події, ніби ми присутні там. Ба більше, за А. Ортелієм, будь-яка людина прагне знання історії: «ми охоплені любов'ю до пізнання того, що відбувалося до нашого життя, під час нашого життя та що станеться після» [10]. М. Бруке додає, що у такий спосіб карта розглядалася «мнемонічним зображувальним засобом», який допомагає краще зрозуміти історію. А. Ортелій підкреслював важливість географії для вивчення історії — його головного об'єкту уваги [11].

М. Бруке вказує, що історики картографії звикли фокусуватися на картах, оминаючи тексти на звороті, а вчені доби Ренесансу ігнорували тексти атласів, вважаючи їх картографічними за специфікою. У передмові до атласу, А. Ортелій пояснює додавання текстів на зворотах як «заповнення білих плям», «щось, що дає читальнику можливість перепочити або перевести дух, перш ніж продовжити свою мандрівку» [10]. М. Бруке, як і В. Дора, підкреслює, що атлас призначався для «мандрівки у кріслі», тобто він не був призначений для подорожей (карт із зображенням доріг майже немає в атласі), а поготів для навігації або інших прикладних застосувань. Тексти А. Ортелія надають всілякі подробиці про мешканців картографованої місцевості, її історію та правителів; місцевих тварин; продукцію, яку вона виробляє; письменників та інших видатних людей; мовні особливості тощо [10–11].

Варто зазначити, що “Theatrum...” видавався як латиною, так і розмовними мовами (нідер-

ландською, французькою, німецькою та ін.). Якщо карти в цих виданнях не відрізнялися, то тексти на зворотах були зовсім інші. Латинська версія свідомо вважалася А. Ортелієм «науковою». Вона містила велику кількість цитат та посилань на класичні, середньовічні та тогочасні джерела, тобто була призначена для дуже освічених людей. Версії розмовними мовами А. Ортелій намагався зробити привабливими для звичайних (однак заможних) людей. Тексти цих видань рясніють цікавими (навіть чудесними) історіями, повідомленнями з особистого досвіду автора, тобто демонструють менш об'єктивне і більш особистісне ставлення до читача. Як зазначає М. Бруке [10], А. Ортелій був першим, хто зробив свої наукові праці доступними широкому загалу. Ф. Ормелінг [4] навіть вважає, що нідерландські картографи першими реалізували концепцію юзабіліті у картографії, пристосовуючи розмір, формат та зміст атласів до потреб користувачів і функцій, які вони мають виконувати.

Отже, А. Ортелієм атлас розумівся зібранням карт у єдності з текстами, які слугували пізнанню географії, організації та запам'ятовуванню знань про світ з метою кращого розуміння історії. Карти атласу мали допомагати насамперед локалізувати події та місця, про які ми читаємо у книжках або довідуємося у подорожах. Тексти — розповідати про географію та історію територій. Хоча у передмові А. Ортелій додавання текстів обґрунтовував заповненням «білих плям» та можливістю «перепочити», ретельність укладання та постійне їх розширення свідчить про їх важливість для А. Ортелія. Тексти на звороті містили не тільки опис території, а конкретні посилання на об'єкти, явища та події, зображені на карті. А. Ортелій намагався передати інформацію про територію одночасно природною мовою і мовою карти, які доповнювали одна одну, утворюючи окрему наративну одиницю. Формат та оформлення карт, зміст текстів створювалися з орієнтацією на користувачів. Атлас розглядався оновлюваним виданням.

Втім атлас А. Ортелія — це все ще колекція карт та текстів, де кожен текст та карта узгоджені, однак не множина карт (відсутність єдності змісту). Оскільки у “Theatrum...” зібрані карти різних авторів, одна й та сама територія на різних картах могла бути зображена по-різному (як символізація, так і обриси територій). Цей недолік (за сучасними мірками) відзначає

і Ф. Ормелінг, говорячи про «єдність друку», але не «єдність змісту» [4].

Про свої плани створити космографію Г. Меркатор вперше повідомив у вступі до «Хронології» (1569 р.). За перекладом вступу «Хронології» П. Крогтом [8], Г. Меркатор спочатку замислював працю про два пов'язані аспекти всесвіту — небесний та земний, тобто передусім працю з астрономії. Однак потім Г. Меркатор дійшов висновку, що необхідно ретельно дослідити походження світу та генезис його елементів. Нарешті, географію не можна пояснити без знання історії. У такий спосіб було оголошено про створення космографії як всеохоплюючої та взаємопов'язаної праці про небеса та землю, розбиту на п'ять частин [7–8]:

1) створення світу (текст опублікований у передмові видання 1595 р.);

2) опис небес (не реалізовано);

3) опис суходолу та океанів у трьох частинах (географія): “Tabulae geographicae” (реалізовано не загалом), карти Птолемея (опубліковано у 1578 р.), антична географія (не реалізовано);

4) генеалогія або «політична історія» (повністю не завершена, використана для текстів, які доповнюють карти);

5) хронологія (опублікована у 1569 р., отримала суперечливі оцінки і розглядалася швидше компілятивною роботою [12]).

Виходячи з назв «Географії» Птолемея та прижиттєвих видань карт Г. Меркатора, П. Крогт [8] вважає, що назву “Tabulae geographicae” Г. Меркатор хотів дати лише частині своїй космографії, яка присвячена географії. У такий спосіб підкреслювалася підлегла роль географічних карт стосовно усієї праці — книги з космографії.

Атлас (1595 р.) складається з передмови; трактату про створення світу; 102-х карт з текстами на звороті. У географії спочатку наводиться карта світу, потім карти частин світу (Європи, Африки, Азії, Америки, Антарктики) і серії карт, які детально розкривають певну країну або регіон (послідовність карт у серії є уніфікованою). Типовою (однак не уніфікованою) є така структура «розділу»: шмуцтитул, вступний текст, алфавітний покажчик карт (зміст), оглядова карта, карти окремих регіонів з текстами/таблицями (схемами) на звороті; географічний покажчик. На відміну від А. Ортелія, Г. Меркатор власноруч укладав оригінали карт та гравіював їх [14]. У такий спосіб вперше вдалося досягнути єдності змісту для атласу суходолу (для морського атласу вона була досягнута у „Spiegel

der Zeevaert“ [4]). Ф. Ормелінг [4] додає, що ця єдність забезпечувалася не тільки узгодженим зображенням територій, послідовністю карт, а й стандартизацією легенд. Оскільки Г. Меркатор укладав свій Атлас як єдиний твір (узгодженість змісту і єдність виконання), то саме його можна вважати першим географічним атласом.

Географія Г. Меркатора мала й інші відмінності від “Theatrum...” А. Ортелія. Так, Г. Меркатор майже не використовував описові тексти на зворотах карт, віддаючи перевагу спискам, які повідомляють фактичну інформацію про організацію дворянства, церковні та судові округи тощо. Орнамент карт та малюнки на картах Г. Меркатора більш витримані, порівняно з картами “Theatrum...” [11]. Також на усіх картах Г. Меркатора присутні координатні рамки, а у географічному покажчику зазначаються координати об'єктів. У А. Ортелія в покажчиках координати відсутні, а використання координат на картах є спорадичним. Тому часто зазначається, що Атлас Г. Меркатора був «науковою працею», а атлас А. Ортелія націлений на комерційний успіх [7, 14]. Справедливішою є розважлива оцінка М. Бруке [11], за якою обидва були перфекціоністами, але в різних галузях, що і позначилося на кінцевому результаті. А. Ортелій хотів зробити існуючі картографічні знання доступними у привабливій формі, пов'язати стародавні картографічні (топонімічні) знання з сучасними. Для Г. Меркатора, як математика, астронома та картографа були важливими «традиційні» (за мірками ХХ ст.) якості карт. Водночас космографія Г. Меркатора була покликана пов'язати біблійні знання з астрономічними знаннями, містила етичний аспект («вказати шлях до більш високих та вічних речей» [8]). Також назва Атласу «Космографічні роздуми» пізніше використовуватиметься для позначення робіт географів-теологів [6].

Варто пам'ятати, що Атлас, який побачив світ у 1595 р., був незавершеною космографією і ставитися до цієї роботи потрібно насамперед як до космографії. Тому порівняння лише географічної частини Атласу з географією А. Ортелія є не зовсім коректним. Г. Меркатор прагнув до більшої детальності, зокрема і у географії (сучасна, антична та Птолемея). Хоча синтез або холізм Г. Меркатора тяжів до астрономії, історія для нього так само було тісно пов'язана з географією, як і для А. Ортелія. Врешті-решт обидва атласи були призначені для пізнання світу заради пізнання.

Ф. Ормелінг в статті «Спадщина Птолемея: Атлас як впорядковувачий пристрій» [4], вважає, що Атлас Г. Меркатора концептуально не перевершив атлас Птолемея. На його думку, К. Птолемея своїми картами з «Керівництва з Географії» створив перший атлас як систематичне картографічне покриття відомого світу, а також винайшов географічний покажчик (газетир) для упорядкування «геопросторових даних».

За Ф. Ормелінгом [4], К. Птолемея для свого зібрання карт використав такі характерні властивості атласів, як послідовність та акцент. Послідовність карт у нього є діагональною: з північного-заходу на південний схід (така сама послідовність застосована у Атласі Г. Меркатора). Акцент впливає з масштабу карт К. Птолемея. Так, великомасштабні карти використовувалися для важливих територій (Цизальпійська Галлія, Італія) і відповідно охоплювали невелику територію за площею.

Далі Ф. Ормелінг стверджує, що кожен атлас характеризується певним наративом, який виражається послідовністю та акцентом карт. У якості аргументу Ф. Ормелінг наводить тематичний атлас, у якому між картами можна встановлювати причинно-наслідкові зв'язки (наприклад, карта якості ґрунту передують карті врожаю пшениці). В. Дора [1] також вважає атласи просторовими наративами, зокрема і "Theatrum..." На нашу думку, потрібно відрізнити структуру атласу, яка просто підпорядкована певному задуму, від структури, яка заснована на історії/наративі. Карти (разом з текстами, які формують одну одиницю) такого «загальногеографічного» атласу як "Theatrum..." «розповідають окремі історії» про окремі території. У географії Г. Меркатора тексти на звороті позбавлені історій (хоча їх також можна назвати наративами, оскільки вони конструюють певну реальність). Причинно-наслідкових зв'язків між картами цих атласів немає. Послідовність карт покликана забезпечити зручні, зрозумілі та стандартизовані переміщення між зображуваними територіями. Звичайно, і послідовність, і акцент (кількість карт або масштаби на ту чи ту територію) спираються на певний задум, який додатково вбирає знання, погляди, упередження і середовище автора (для постмодерного дискурсу це формальні підстави

для використання поняття наративу). Однак історія (story) потребує спільної теми та сюжету, який розгортається у серії пов'язаних подій/тем. Відтак не кожний атлас, навіть тематичний, розповідає історію.

"Theatrum Orbis Terrarum" (1570 р.) А. Ортелія одразу здобув популярність, регулярно отримуючи нові видання. Успіх "Theatrum..." започаткував тенденцію додавати тексти до зібрань карт [10]. Тексти на зворотах, починаючи з "Speculum Orbis Terrae" Г. де Йоде, передавали насамперед географічні та статистичні відомості, були менш описовими та майже не розповідали історій. Для М. Бруке [10] ці факти лише підсилюють образ А. Ортелія як «завзятого історіографа». Водночас прикладу А. Ортелія додавати каталог авторів, схоже, слідує лише Г. де Йоде (у випадку Г. Меркатора це можна пояснити власноручним укладанням (майже) всіх карт). Як зазначає М. Бруке [10], із закінченням періоду розквіту атласів Блау у 1680-х рр., тексти на зворотах карт поступово зникають до їх реінкарнації у ХІХ ст.

Атлас Г. Меркатора (1595 р.) спершу не мав успіху. Основним чинником була неповнота його змісту. Прагнення детальності та єдності змісту не були оцінені широкою публікою. До того ж Атлас був випущений лише латиною, а Дж. Кенінг [5] навіть вказує на слабке загальне опрацювання карт, порівняно з попередніми творами Г. Меркатора. Від забуття Атлас Г. Меркатора врятував І. Хондїй, викупивши «права» на Атлас у Р. Меркатора у 1604 р. З випуском першого «Атласу Меркатора-Хондїя» у 1606 р. ера панування на ринку "Theatrum..." почала добігати кінця. І. Хондїй додав нові карти та тексти, забезпечивши повноту змісту. Однак вже у виданні 1606 р. єдність змісту була втрачена. Атласи Меркатора-Хондїя-Янсона та пізніше В. Блау (з 1630-х рр.) будуть дотримуватися знайомої концепції колекції карт (з додаванням текстів завдяки впливу А. Ортелія), не звертаючи такої ретельної уваги, як Г. Меркатор, на узгодженість карт. Як зазначає П. Крогт [8], з 1635 р. атласна продукція обох компаній буде націлена не на наукову якість, а на кількість. Так, вже на зорі атласної картографії атлас стає комерційним продуктом, успіх якого визначається кількістю проданих примірників.

Висновки

З'ясовано, що завдяки А. Ортелію колекції карт перетворилися у книги із зібранням карт, текстів та географічних покажчиків єдиного фор-

мату. Проте саме модель географії Г. Меркатора, як частини незавершеної космографії, стала більш поширеною серед сучасників та нащадків.

У ній карти мали домінуючу роль щодо текстів, а останні виконували допоміжну роль статистичних/географічних довідників або описів, наприклад, адміністративно-територіального поділу. Водночас картографічні аспекти концепції Г. Меркатора (узгодженість карт, стандартизована символізація, географічна прив'язка) не були повністю сприйняті його сучасниками. Крок уперед у теоретичному осмисленні атласів як картографічних творів буде зроблено лише у XX ст. Втім створенням парадигми атласу як «книги карт», що панувала протягом 400 років, ми зобов'язані саме картографам XVI ст.

Установлено, що мотивом створення перших атласів було поєднання прагматичного (зручність використання) та ідеалістичного (пізнання) аспектів. Обидва задуми атласу просякнута «жагою до пізнання» всесвіту, до всеохоплюючого пізнання, за якого географія розглядаються лише у нерозривній єдності з іншими науками, насамперед історією та астрономією (у випадку Г. Меркатора). Одночасно атласи було призначено для читання та візуального огляду з метою закарбовування обрисів територій та власних назв у пам'яті або ж для споглядання «Божого творіння». Предметом для порівняння тоді були не стільки території або теми (тематичних карт ще не існувало), скільки власні назви географічних об'єктів (порівняння з історичними назвами).

Обґрунтовано, що вже на світанку атласної картографії окреслився певний дуалізм «науковості» та привабливості атласу для широкого кола користувачів, проте не на користь першого. Успіх атласу був гарантований, оскільки він продовжував знайому концепцію «колекції», а кращих альтернатив за розміром, мобільністю і доступністю на той час не існувало.

У ті часи карти були «театрами» або ж «окулярами», які надавали можливість оглядати територію. Візуальна складова стала найважливішою. Візуалізація наборів даних, як це було реалізовано в перших електронних атласах 1990-х рр., створених за підходу «мультимедіа в ГІС», ймовірно, також не вразила б нідерландських картографів давнини. Їхні карти — це витвори мистецтва. Малюнки та інші елементи оздоблення карт були не просто невід'ємними складниками естетики того часу, а й розповідали історії. Ренесансовий атлас заохочував читача мріяти, а формалізм ГІС-підходу націлений на вирішення прикладних завдань і не залишає простору для уяви.

Новизна дослідження полягає в оновленні та переосмисленні знань про перші атласи з перспективи XXI ст. Представлено синтез поглядів картографів, істориків картографії та фахівців з географії культури на атласи і картографію доби Пізнього Ренесансу.

Література [References]

1. Dora, V. D. (2009). Performative atlases: Memory, materiality, and (co-) authorship. *Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*, 44(4), 240–255.
2. Fernández, P. I. A., & Buchroithner, M. F. (2014). Paradigms in cartography. An epistemological review of the 20th and 21st centuries. *Springer, Berlin*. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-642-38893-4>
3. Lapaine, M., Perić, O., & Dubravčić, I. (2008). O porijeklu naziva atlas. *Kartografija i geoinformacije*, 7(9), 43–53.
4. Ormeling, F. (2016). Ptolemy's heritage: The atlas as an ordering device. *International Journal of Cartography*, 1(2), 168–184. DOI: <https://doi.org/10.1080/23729333.2016.1147320>
5. Keuning J. (1947). The history of an atlas—Mercator-Hondius. *Imago Mundi: The International Journal for the History of Cartography*, 4 (1), 37–62. DOI: <https://doi.org/10.1080/03085694708591880>
6. Cosgrove, D. E. (2007). Images of renaissance cosmography, 1450–1650. In D. Woodward (Ed.), *The history of cartography. Cartography in the European Renaissance* (Vol. 3, part 1), (pp. 55–98). *The University of Chicago Press*.
7. Koeman, C., Schilder, G., van Egmond, M., & van der Krogt, P. (2007). Commercial Cartography and Map Production in the Low Countries, 1500–ca. 1672. In D. Woodward (Ed.), *The history of cartography. Cartography in the European Renaissance* (Vol. 3, part 2), (pp. 1296–1384). *The University of Chicago Press*.
8. van der Krogt, P. (2009). Gerard Mercator and his cosmography: How the Atlas became an atlas. *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, 59(163), 465–483.
9. van der Krogt, P. (2015). Gerhard Mercator and his Cosmography: How the “Atlas” became an Atlas. In G. Holzer, V. Newby, P. Svatek, & G. Zotti (Eds.), *A World of Innovation: Cartography in the Time of Gerhard Mercator*, (pp. 112–131). *Cambridge Scholars Publishing*.
10. van den Broecke, M. (2009). *Ortelius' Theatrum Orbis Terrarum (1570–1641): Characteristics and development of a sample of on verso map texts* [Doctoral dissertation, Utrecht University].

11. van den Broecke, M. (2015). Mercator and Ortelius: Two of a Kind? In G. Holzer, V. Newby, P. Svatek, & G. Zotti (Eds.), *A World of Innovation: Cartography in the Time of Gerhard Mercator*, (pp. 160–180). *Cambridge Scholars Publishing*.
12. Hall, E. F., & Brevoort, J. C. (1878). Gerard Mercator: His life and works. *Journal of the American Geographical Society of New York*, 10, 163–196.
13. Alonso, P. G. (1968). The first atlases. *Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*, 5(2), 108–121.
14. Monmonier, M. (2004). Rhumb lines and map wars: A social history of the Mercator projection. *University of Chicago Press*.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2024

Для цитування [For citation]

Краковський С. П. Атласи: мотиви їх створення та перші концепції. Укр. геогр. журнал, № 2, 2024. С. 71–80. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2024.02.071>

Krakovskiy, S. P. (2024). *Atlases: Reasons for Their Creation and First Concepts*. Ukr. Geogr. Zh. No. 2: 71–80. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2024.02.071>